

ОГЛЯДИ

Buko Andrzej. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej: Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2006. 448 s.

Монографія знаного польського дослідника являє собою узагальнюючий компендій ранньосередньовічної польської археології. Це вже друге її видання у Польщі, відзначене в авторській категорії історичних книжок високою нагородою KLIIO-2006.

На основі ретельного аналізу першоджерел, власних багаторічних польових досліджень археологічних пам'яток автору вдалося відтворити широку панораму розвитку матеріальної культури ранньосередньовічної Польщі. При цьому виклад матеріалу побудовано так, що читач не губиться у світі речей, які для нього є лише зоровим супроводженням до вміщених у книзі авторських інтерпретацій та історичних реконструкцій головніших подій та явищ минулого.

У перших розділах книги подано коротку історію вивчення ранньосередньовічних пам'яток, простежено еволюцію дослідницьких методик археологічних досліджень у Польщі, окреслено стан джерельної бази, методологічного інструментарію та спроможностей інтерпретацій.

Значну увагу приділено питанням етногенезу слов'ян, історії та хронології їх розселення на території Польщі, формування племінних угруповань нового типу. На основі верифікації археологічного матеріалу та даних писемних джерел уточнюються земельні межі цих слов'янських “племен”, відтворюються шляхи виникнення поселенських структур, їх типологія та топографія. Автор простежує еволюцію поховального обряду слов'янського населення ранньосередньовічної Польщі, розглядає феномен монументальних курганів Малополющі, поява яких, на його думку, була пов'язана із формуванням політичних структур протодержавного типу.

Великий інтерес викликають вміщені у книзі матеріали, які висвітлюють інтеграційні процеси політичного й економічного розвитку племінних спільнот, що призвели до виникнення ранньосередньовічної польської державності. В цьому контексті розглядається становлення міських центрів – центральних і локальних осередків влади. Українського читача зацікавлять,

переконаний, впроваджені автором до наукового обігу матеріали археологічних досліджень давньоруських міст Холма і Стовп'я.

Допомагають досягнути вміщений у книзі матеріал численні ілюстрації, плани, карти та графічні реконструкції.

Ця ошатно оформлена книга однаково надається для корисного використання як студентам вищих шкіл, так і фахівцям з історії та археології Східної Європи, що вельми повчально з огляду на вітчизняну археологічну видавничу практику.

В.Р.

Козак Н.Б. *Образ і влада (Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.)*. Львів: Ліга-Прес, 2007. 156 с.: іл.

Працю львівського мистецтвознавця Назара Козака присвячено вивченню княжих портретів у мистецтві Київської Русі XI ст. – художніх композицій, що містять зображення представників правлячого дому Рюриковичів. Це найновіше у сучасній науці дослідження соціокультурних аспектів образів влади у середньовічній Русі.

За своєю структурою книга складається із трьох сюжетних блоків. У першому з них розглядається композиція знаменитої фрески в центральному нефі собору св. Софії у Києві із зображенням сім'ї Ярослава Мудрого. Долучившись до дискусії, що й досі точиться довкола реконструкції композиції цієї княжої фрески, автор визнає найбільш вірогідною таку версію її первісної композиційної структури: „*центральний образ; обабіч – одна або дві пари посередників; з південного краю князь із моделлю храму в руці; з північного – княгиня*” (с. 19). Виконання сімейного портрета князя Ярослава Н.Б. Козак відносить до 1030-х рр., що, на його думку, узгоджується з кількістю та віковими характеристиками образів княжих дітей на фресці. Розглядаючи династичний аспект змісту композиції княжої фрески, дослідник доводить, що її композиція візуалізує концепцію сімейного урядування над Руссю, за якою старший син мав посісти місце батька. На його думку, княжий портрет втілював уявлення Ярослава Мудрого про майбутнє княжої сім'ї після його смерті. Втім, не впевнений, що композиція княжої фрески була спрямованим у майбутнє посланням Ярослава й тим більше нотаріально засвідченим юридичним актом сеньйорату (с. 44 – 45). Недостатньо переконливим видається і пояснення присутності дочок Ярослава у композиції фрески їхньою участю у владі (?) та роллю продовжувачів династії.

Другий розділ книги присвячено княжому портретові, вміщеному в *Ізборнику 1073 р.* Ця копія енциклопедичної богословської збірки, перекладеної з грецької на старослов'янську мову для болгарського царя Симеона (893–927 рр.) була виготовлена, як вважається, на замовлення князя

Ізяслава Ярославича, але після його вигнання з Києва дісталася Святославу, який утвердився на київському престолі 22 березня 1073 р. Цю дату Н.Б. Козак вважає нижньою хронологічною межею створення мініатюри із зображенням сім'ї Святослава Ярославича, вміщеній на початкових аркушах *Ізборника*, а верхньою – кінець березня–серпень 1073 р. або лютий 1074 р.

Композиція зображала сцену дароприношення Христові, що мало продемонструвати християнське благочестя Святослава та божественну опіку Христа над його родиною. Зауваживши принципову відмінність у характері розташування образів дітей Ярослава в Софійському соборі, які зображені в чіткому ієрархічному порядку, та Святослава в *Ізборнику 1073 р.*, де старші його сини опинилися позаду молодшого у другому ряді, дослідник добачає у цьому зміну порядку розподілу влади: *«Прихід князя Святослава до влади в Києві 1073 р. порушував принцип сеньйорату і повертав старі порядки, коли на київський престол могли претендувати молодші сини. Княжий портрет в Ізборнику 1073 р. цю зміну чітко репрезентує, підкреслюючи династичні переваги молодшого сина, зображеного поруч з матір'ю та батьком, попереду своїх старших братів. У цьому слід вбачати спробу виправдати Святослава, який посів престол свого старшого брата всупереч заповітові батька»* (с. 65). Така “політична” інтерпретація художнього прийому середньовічного мініатюриста видається дещо прямолінійною. Не міг же він зобразити молодшого Святославича за високими спинами старших братів, яких, між іншим, також зображено вишикуваними не за зростом!

У наступному, заключному, розділі книги всебічно аналізуються княжі портрети, зображені на мініатюрах *Псалтирі Егберта*, відомого у вітчизняній історіографії як *Трійський Псалтир* або *Кодекс Гертруди*. Основну частину рукопису було створено наприкінці X ст. У другій половині XI ст. його було доповнено молитовними текстами латинською мовою та п'ятьма мініатюрами, виготовленими на замовлення дружини київського князя Ізяслава Ярославича, доньки польського короля Мешка II (1025–1034 рр.) Гертруди.

Автор дотримується думки про те, що Гертрудині мініатюри були виконані у Києві у 1085–1086 рр. На одній із них (арк. 5 v) Гертруда зображена в чолобитному поклоні перед апостолом Петром. Далі праворуч, молитовно піднісши руки, стоїть її син – князь Ярополк Ізяславич. Зображена праворуч від нього жіноча постать не ідентифікована інскрипцією. Зміст цієї мініатюри дослідником інтерпретується в контексті Ярополкового візиту до Риму, де він одержав від папи права на правління Руссю (с. 96–98 рр.).

Композиція мініатюри на аркуші 10 v, де зображено Христа, який, возсідуючи на престолі, коронує князя Ярополка та його дружину Кунігундує, на думку автора, незаперечним іконографічним доказом коронації Ярополка в Римі: *«Оскільки мініатюра зображує сцену коронації, то є композицією інвеститурного типу. Метою таких композицій було засвідчити надання влади, а в цьому випадку ще й підкреслити її божественне походження,*

адже корону на голову князя покладає сам Христос» (с. 99). У подальшому викладі ця категоричність дещо пом'якшується таким застереженням: мініатюра представляє коронацію як недоданий факт – Христос лише тримає корону над головою князя. Відтак, вона лише символізує справедливі стьспрямованих у майбутнє Ярополкових претензій на київський престол. В результаті дослідник доходить такого висновку: *«Мініатюра не відтворює історичної події коронації Ярополка в Римі, проте декларує королівське право Ярополка та божественне походження його влади»* (с. 110 – 111).

Автор уникає, мовлячи його словами, *генералізуючих* висновків й ширших роздумів про „образ” і „владу”, полишивши без відповіді ним же сформульовані питання: *«Яке призначення мала політична пропаганда в середньовічному суспільстві; як її сприймали; який образ потрібний був владі і яку владу мав цей образ?»*.

В.Р.

Моця О.П. *Південна “Руська земля”*. К.: КОРВІН ПРЕСС, 2007. 264 с.: іл., додатки.

Понад п'ять десятиліть минуло з часу появи фундаментальної монографії А. М. Насонова «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства», у якій вперше було поставлено питання про формування державної території Київської Русі й сформульовано концепцію „Руської землі” як територіально-політичного ядра Староруської держави.

На основі аналізу наявних археологічних даних та літописних свідчень О.П. Моця здійснив спробу вичленити загальнодержавне значення „Руської землі” як певної території в межах всієї Східної Європи й охарактеризувати її у вузькому значенні. Підбиваючи підсумки розгляду питання про Руську землю як державну територію автор зазначає: *«Назва „Русь” в широкому значенні в більшості випадків використовувалася для характеристики визначних подій за участю тих князів, хто міг утримувати землі під своїм безпосереднім контролем (в першу чергу – в часи ранньофеодальної монархії); для інформування про церковні справи; про природні негаразди; про протистояння з кочівниками причорноморських степів, коли ці акції носили об'єднавчі дії»* (с. 32–33). „Руська земля” у вузькому значенні охоплювала, на думку дослідника, територію, що сягала верхів'їв Сяну та середньої течії Західного Бугу на заході, лівобережжя Прип'яті та середньої течії Десни на півночі, верхів'я Сейму на сході та верхів'я Південного Бугу й Поросся на півдні (с. 56). Цей висновок проілюстровано складеною автором картою, на якій локалізовано близько півсотні слов'янських градів, згадуваних у літописних джерелах в контексті південної „Руської землі”.

У наступних розділах уточнюються територіальні межі південноруських земель, реконструюється система їх заселення та етнічний склад. Автор не оминає увагою також дискусійних проблем етнічної історії середньовічної Русі. Простеживши походження й основні тенденції розвитку назви „русь”/”рос” протягом VIII – першої половини X ст. О.П. Моця підтримав тезу про скандинавське походження цього терміну. Однак останній, на його думку, «має яке-небудь пряме відношення до скандинавів лише у додержавний період розвитку східнослов'янського суспільства, а його еволюція відображає етнокультурні й соціально-політичні процеси становлення східнослов'янської державності ... з центром у Києві» (с. 189). Автор чітко визначив свою позицію, що демонструє його ставлення до концепту „давньоруська народність”. На його думку, давньоруська етнічна спільність існувала лише на рівні носіїв елітарної культури і не усвідомлювалася рядовим східнослов'янським населенням Русі. У такій селянській країні, якою була Київська Русь, близько 90 відсотків її населення не мали ніякого поняття про загальноетнічну єдність.

В.Р.

Petrauskas Rimvydas. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius: Aidai, 2003. 379 p. [Пятраускас Рімвідас. *Литовська знать кінця XIV–XV ст. Склад – структура – влада*]

В історіографії панує думка, що верхівка литовського нобілітету сформувала свою владу тільки у середині XV ст. Метою книги литовського дослідника Рімвідаса Пятраускаса було переглянути цю тезу. Джерела XIII – XIV ст. не дають змоги зрозуміти роль знаті у політичних процесах, зазначає автор. Тільки наприкінці XIV ст. з'являються комплекси джерел, що допомагають зрозуміти внутрішню систему суспільства ВКЛ та вплив на неї верхівки. Джерельна ситуація та особливості розвитку литовської знаті визначили і хронологічні рамки дослідження: від 1387 р. (хрещення Литви) до 1492 р. (смерть Казимира), однак, аналізуючи розвиток суспільства, авторові доводиться звертатися як до ранішого, так і до пізнішого часу.

Сама книга розділяється приблизно навпіл: першою частиною є власне дослідження, натомість другою – списки: „Просопографія литовської знаті кінця XIV – XV ст. (1387–1492)” [*XIV a. pabaigos – XV a. Lietuvos didikų prozopografija (1387–1492)*] (сс. 214–309) та “Список посадових осіб ВКЛ 1387 – 1492 рр.” [*1387–1492 m. LDK pareigūnų sąrašas*] (сс. 310–329). У “*Просопографії*” представлені родинні зв'язки, основні біографічні відомості, політична та фундаційна діяльність литовської знаті XV ст. в алфавітному порядку, у другому списку – хто обіймав посади у ВКЛ у цей період.

У *Встуні* (с. 9-47) автор окреслює проблему дослідження, дослідницькі методи та термінологію роботи, а також аналізує історіографію питання.

Власне дослідження розділяється на проблемно-хронологічні блоки, які прочитуються вже у назві. Можна сказати, що у назві відображена повна структура книги. Так, перший розділ (с. 48-56) присвячено визначенню поняття “знать” [*“Diduomenės sąvoka”*], що, очевидно, відсилає до першого чіткого визначення у назві. У праці до “знаті” [*diduomenė*] відносяться „усі ті особи, хто мав найбільший вплив на життя країни, тобто ті, що були найближчими радниками володаря, засвідчували його документи, брали участь у посольствах, обіймали посади у центральній та місцевих владах” (с. 56). А далі до “знаті” додаються: склад (другий розділ, с. 57-102) – структура (третій розділ, с. 103-152) – влада (четвертий розділ, с. 153-208). У свою чергу, великі проблемні блоки поділяються на менші підрозділи, що дозволяють дуже чітко зрозуміти, хто і яким чином дійсно „справляв ... вплив на життя країни”. Другий розділ має три підрозділи: “Склад правлячої еліти кінця XIV – XV ст.,” “Походження знаті часів Вітовта”, “Проблема „нових людей””. У цих підрозділах на основі підписів свідків на унійних документах, згадок у хроніках, надавчих документах реконструюється склад знаті та зміни у цьому складі у часи Вітовта.

Третій розділ презентує картину структури знаті XV ст. Починаючи з визначення поняття “роду” (та його особливостей для суспільства ВКЛ) та “отчизни”, автор подає інформацію про величину та структуру землеволодіння “шляхти” [*“bajorijos”*] та функції роду у суспільстві. У п’ятому підрозділі цього “структурного” розділу Р. Пятраускас накреслює життя знаті між двором володаря та власною “отчизною”.

У четвертому розділі читачеві пропонують подивитися на систему влади у ВКЛ, що залежала як від посад, так і від сімейних стосунків. Саме у цьому розділі автор звертається до питання стосунків між великим князем та знаттю (про те, що князі у “знать” до даного дослідження не входять, автор попереджає ще у вступі), аналізуючи групи знаті (“бояр”) у різні часові періоди при дворі того чи іншого великого князя. Зрештою, логічним завершенням розділу є підрозділ “Характер влади знаті”.

Ознайомившись зі складом та структурою литовської знаті кінця XIV – XV ст., можна зрозуміти особливості влади цієї верстви та говорити про певний дуалізм влади великого князя та знаті. Влада знаті існувала поруч з владою великого князя. А конкуренція у династії Гедиміновичів розширяла простір прояву волі знаті. Разом ця конкуренція та родові стосунки визначили склад певних груп знаті.

Для українського читача книга поза всяким сумнівом буде надзвичайно корисною. Адже у цей період українські землі входили до складу Великого князівства Литовського. А, відтак, мали брати участь в творенні системи влади у цьому князівстві.

К.К.

Zigmas Zinkevičius. Krykščionybės ištakos Lietuvoje. Rytų krykščionybė vardyno duomenimis. Vilnius: Katalikų Akademija, 2005. 112 p., 7 iliustr. [*Зігмас Зінкявічюс. Витоки християнства в Литві. Християнство східного обряду за даними ономастики*]

Концепт “між Заходом і Сходом” так само пасує Литві, як і Україні, та, зрештою, так само часто використовується при поясненнях литовської історії та культури. Однак, ситуація із християнськими впливами на Литву може бути описана саме у такий спосіб: останнє язичницьке князівство Європи, що прийняло християнство лише наприкінці XIV століття, дійсно перебувало до цього під тиском різних християнських традицій.

Нова монографія відомого литовського лінгвіста Зігмаса Зінкявічюса присвячена дослідженню хвилі впливів східнохристиянської традиції у Литві. На матеріалі загальноцерковної лексики автор вже доводив, що впливи східного християнства були дуже сильними на ранньому етапі історії Великого князівства Литовського (про це говорить запозичення таких слів до литовського лексичного фонду, як “Kalėdos” (Різдво), “Velykos” (Великдень), “bažnyčia” (церква, храм, костел) тощо). Однак, крім загальноцерковної лексики, як вважає автор, для вивчення впливів східного християнства великий матеріал дає також і ономастика. На матеріалах ономастики автор робить висновок про широке розповсюдження християнських імен, які пов’язуються із поширенням східнохристиянського обряду в Литві. Так, З. Зінкявічюс вважає, що своїми фонетичними та граматичними особливостями вони дуже відрізнялись від подібних імен, що прийшли із Заходу пізніше. Навіть у вже видозмінених пізніших прізвищних формах власних імен зберіглися деякі ознаки, які дозволяють говорити про вплив саме східнохристиянського обряду.

В окремій главі автор розглядає хронологію появи східнохристиянських імен у литовців, і робить висновок про поступове прийняття цих імен при хрещенні. Ці імена змішувалися зі старими формами литовської ономастики, тому з’являлися двоосновні імена типу Jur-tautas (де перша основа походить від імені Юргій, а друга від литовської -taut (народ) та ін.). На давність проникнення на литовські землі східнохристиянської ономастики вказує також і широта використання антропонімів для отримання топонімів.

Згідно з думкою автора, хронологічно впливи християнства східного обряду на ономастику збігаються з запозиченнями загальноцерковної лексики (тобто ще до XIII ст.).

До книжки додані також основні форми власних імен, про які йдеться із посиланнями на сторінки, а також велике резюме англійською та російською мовами.

Матвеевко В., Щеголева Л. *Книги временные и образные Георгия Монаха. В двух томах.* Т. 1, ч. 1. *Интерпретированный текст Троицкой рукописи.* М.: Наука, 2006, 634 с.; Т. 1, ч. 2. *Текстологический комментарий.* М.: Наука, 2006, 261 с. [Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси]

Поколінням дослідників служило видання *Хроніки* Георгія Амартола, здійснене великим В.М. Істріним на початку ХХ ст. Це видання виникло як результат тривалого дослідницького інтересу Істріна до хронографічної слов'янської літератури і містило, крім власне тексту *Хроніки*, дослідження, а також серйозний науковий апарат. Нинішнє нове видання, за зізнанням його авторів, зародилося з ідеї факсимільного видання знаменитого Троїцького ілюмінованого списку кінця ХІІІ ст., яке, за умов часу, залишилося нездійсненим. Цей же Троїцький список виявився покладеним в основу нового видання *Хроніки* Георгія Амартола, яку автори воліють іменувати (за руськими списками) *Временник Георгия Монаха*.

На жаль, автори нового видання, випускаючи у світ дві книги першого тому, не вважали за доцільне пояснити загальну структуру усього видання, через що лишається лише здогадуватися, чим буде заповнений другий і наступні (?) томи. Перший же містить власне текст (частина 1) і те, що автори воліють називати «текстологічним коментарем» (частина 2), тобто переважно варіанти з інших списків та кон'єктури. Щоб не повертатися до цього, відзначимо, що – зручний для видавництва – такий поділ видання серйозно утруднює користування ним і навряд чи виправданий. Так само не полегшує сприйняття тексту і вкрай невдало обрана гарнітура – модифікована *Izhitsa Cyrillic*, можливо, найгірший із комп'ютерних шрифтів, що відтворюють кирилицю.

Виданню передують дві дослідницькі статті. Перша з них («Славянский перевод Хроник Георгия Амартола как философский источник» М. Громова) просто збентежує, але, очевидно, пояснюється тим, що видання було прийнято в серію «Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси». Друга передмова В. Матвієнко «Книги временные и образные Георгия Монаха. Лингвистическое издание» ближче до справи. Тут автор коротко характеризує «візантійську» *Хроніку* Георгія Амартола і перераховує відомі грецькі списки; торкається питання обставин та місця перекладу на слов'янську мову; намічає текстологічні проблеми слов'янського перекладу; дає огляд списків слов'янського перекладу; обґрунтовує вибір Троїцького списку як основного для видання; обговорює його палеографію та принципи передачі тексту, прийняті видавцями.

З'ясовується, що всупереч підзаголовку передмови, видання зовсім не «лінгвістичне». Принципи лінгвістичного видання автори вважали «не-

позволительной роскошью... и ненужной», і відмовлялися від його елементів, «спасая текст от излишней информативности» (с. 41). Своє видання автори називають «інтерпретированным» текстом, на жаль, не пояснюючи, що саме мають на увазі. Можна здогадуватися, що розбивка тексту на слова, підведення варіантів, спроби визначення первинних читань і складають «інтерпретацію». «Інтерпретація», як з'ясовується, розглядається авторами як неодмінна складова видання тексту: головними завданнями видавця вони вважають «восстановление первичных чтений и воссоздание истории списков» (с. 44). Із цим, зрозуміло, можна було б сперечатися.

Особливий розділ передмови присвячено характеристиці мініатюр Троїцького списку, а у відповідних місцях тексту подано їх прориси. Це безумовне достоїнство видання, що дозволяє вперше скласти бодай загальне уявлення про іконографію зображень, відомих досі переважно з вибіркового репродукцій в працях Подобєдової та Вздорнова. Очевидні й перші результати: так, з'ясовуються іконографічні перегуки із протографом Радзивилівського літопису, що може стати додатковим аргументом на користь таки волинського походження Троїцького літопису.

Здійснюючи нове і самостійне видання, автори виявляють залежність від видання Істріна, зокрема, знаючи набагато більше списків, підводять варіанти практично з тих же, що і їх попередник. Утім, варто відзначити принципову відмінність нинішнього видання від здійсненого Істріним. Той видавав *слов'янський переклад* Амартола, а, отже, поклавши в основу Троїцький список (що обривається на історії п'ятого собору), продовжив текст за списком Ундольського (XV ст.). Рецензоване ж видання представляє саме *текст Троїцького списку* і обривається разом із обривом в рукопису.

Це означає, що попри очевидні достоїнства нового видання й досягнення його авторів, воно не «замінить» видання Істріна, яким ще довго доведеться користуватися дослідникам.

О.Т.

Конявская Е. Л. Очерки по истории тверской литературы XIV—XV в. М.: Свой круг, 2007. 400 с.

Ця книжка започатковує собою бібліотечну серію видань журналу «Древняя Русь. Вопросы медиевистики». У монографії досліджуються пам'ятки, створені тверськими книжниками в період незалежності Тверського князівства. Предметом вивчення стали *Життя* Софії Ярославни, Михаїла Ярославича, Арсенія Тверського, літописні повісті, присвячені тверським князям та княгиням, важливим історичним подіям XIV—XV ст.

Авторка поставила собі за мету виявити коло літературних творів тверського письменства того часу, їх текстологічне дослідження з метою визначен-

ня первісного вигляду та атрибуції. Прослідковується трансформація пам'яток та окремих літописних текстів, присвячених історичним постатям чи подіям у середньовічній книжній традиції.

Дослідження тверських книжних пам'яток, здійснене О.Л. Конявською, здається, дозволяє стверджувати, що тверська література мала своє неповторне обличчя і може трактуватися як єдине ціле. Сильна князівська влада, превалювання її ідеології у суспільній свідомості населення князівства визначали основні особливості тверської літератури періоду незалежності, розвиток якої спливав під патронатом тверських князів. Автори тверських літературних творів демонструють витончений смак, інтелект і глибоку обізнаність як у християнській літературі давніх віків, так і в сучасній їм книжності. Їхні твори, як доводить дослідниця, то не емпіричний опис подій, а інтелектуально глибокі розмірковування про них та спроби надати їм політичні і моральні оцінки. Про зрілість тверської середньовічної літератури свідчить також рефлексія тамтешніх книжників стосовно їх власної праці.

У додатках до монографії публікується найдавніша редакція *Життя* Арсенія Тверського за 8 списками.

В.Р.

Бугославский С.А. *Текстология Древней Руси*. Т. 1: *Повесть временных лет*. Сост. Ю.А. Артамонов. М.: Языки славянской культуры, 2006. 312 с.; Т. 2. *Древнерусские произведения о Борисе и Глебе*. Сост. Ю.А. Артамонов. М.: Языки славянских культур, 2006. 656 с. [STUDIA PHILOLOGICA]

Сергію Олександровичу Бугославському належить особливе місце в науці. Один із найбільш глибоких і оригінальних дослідників давньоруських писемних пам'яток, він жив у непрості часи і доля його наукової спадщини склалася драматично. Його перша велика робота про пам'ятки Борисо-Глібського культу, вже віддрукована, не побачила світ через Першу світову війну і катастрофу громадянської. Лише багато пізніше її (а, вірніше, її частину) врятували і видали зусиллями української Академії наук. Підготовлене Бугославським видання *Повісті временних літ*, зверстане і підписане до друку в липні 1940 р., залишилося невиданим через початок Великої Вітчизняної війни і довгий час вважалося безповоротно втраченим. Докторська дисертація «Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе», захищена в січні 1941 р., також не побачила світ і також залишалася невідомою наступним поколінням дослідників. Невідповідна науковій вазі мала популярність навіть виданих праць Бугославського

зумовлена ще й різкою відмінністю його теоретичних поглядів (викладених ще 1913 р. в невеликій брошурі) від домінуючою в російській, а згодом і радянській науці манері поводження з давніми текстами.

Утім – ще одне кліше – рукописи не горять. Не так давно текст докторської дисертації Бугославського було практично одночасно і незалежно одне від одного відшукано двома дослідниками: Наталією Пак, що здійснила електронне видання цієї праці (див.: http://byzantinorossica.org.ru/bugoslavskij_diss.html, де також вміщено й видання 1928 р.: http://byzantinorossica.org.ru/boris_gleb1.html) та автором і упорядником нинішнього видання Юрієм Артамоновим.

Юрій Артамонов, крім того, розшукав гранки підготовленого Бугославським видання ПВЛ. Ця праця і складає перший том рецензованого видання. У додатку до нього публікується стаття Бугославського «Повесть временных лет», що початково складала собою передмову до видання. Перший том також містить детальний нарис життя та наукової діяльності Бугославського.

Другий том складають праці Бугославського, присвячені пам'яткам Борисо-Глібського циклу. Тут опубліковано текст дисертаційного дослідження «Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе». В додатках вміщено передрук видання 1928 р. «Україно-руські пам'ятки XI – XVIII вв. про князів Бориса та Гліба (Розвідка й тексти)» та стенограму захисту в Інституті світової літератури.

Підготовлений Ю. Артамоновим двотомник вперше робить доступними широкому колу читачів усі головні праці С.О. Бугославського. Цим не тільки повертається великий борг нашої науки, але й суттєво збагачується коло її ідей, підходів, спостережень та висновків.

О.Т.

Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова. Отв. ред. А.М. Молдован. М.: Языки славянской культуры, 2006. 624 с. [STUDIA PHILOLOGICA]

Книга являє собою збірник статей на пошану відомого філолога і історика культури В.М. Живова. Зібрані тут праці колег віддзеркалюють широке коло зацікавлень ювіляра. Дослідників домонгольської Русі безумовно зацікавлять дослідження А.А. Залізняка («Еще раз о надписи № 199 из Новгородской Софии», с. 20-42), в якому автор повертається до дослідження таємничого графіто і трактує його як опис ідола, ототожнюваного із Сатаною, і важливим свідченням давньоруського «дворір'я»; Б.А. Успенського («Владимир Мономах и апостол Павел», с. 43-45), в якому автор наводить

незауважену раніше паралель (а, можливо, і модель) до знаменитого фрагменту «Повчання» із переліком мисливських подвигів та випробувань з другого послання ап. Павла до коринфян; Т.В. Рождественської («Новонайденные надписи-граффити и рисунки из церкви Успения на Волотовом поле в Новгороде, с. 46-55»); О.О. Гіппіуса («Два начала Начальной летописи: к истории композиции *Повести временных лет*», с. 56-96); Алана Тімберлейка (Alan Timberlake) («Не преступати предела братня»: The Entries of 1054 and 1073 in the Kiev Chronicle», с. 97–112), в якому автор аналізує одну з наскрізних тем Початкового літопису і на цій підставі пропонує перегляд етапів складення літопису, зокрема, висловлює ідею, що його текст «наростав» сегментами, яких на проміжку від 1050 до 1088 рр. нараховується чотири: 1050–1060, 1061–1069, 1072–1076, 1077–1087; А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського («Заметки о дополнительных христианских именах и почитании святых в культуре средневековой Руси, с. 273–291) з дослідженням феномена кількох християнських імен однієї людини та його джерел; А.А. Турилова («“Читал” ли древнерусский книжник миниатюры лицевых рукописей? (Об одном фантоме в изучении лицевого книгописания)», с. 318–326), де розбирається давня ідея В.Ф. Покровської про те, як «читалися» лицеві рукописи; ідея виявляється «добросовісною помилкою» дослідниці, жертвою якої, серед інших, став і автор цих рядків.

О.Т.

Груша А.І. *Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.* Мінск: Беларуская навука, 2006. 215 с.

Монографія білоруського дослідника А. Груші, як видно із назви, це дослідження з функціонування та структури канцелярії Великого князівства Литовського. У *Передмові* (с. 3-9) автор робить деякі хронологічні та теоретичні зауваження щодо предмета розгляду, зокрема дає визначення канцелярії нового типу, діяльність якої була направлена більше на здійснення внутрішньої політики великого князя. Хронологічно поява такої канцелярії відноситься автором до часу князювання Казимира Ягеллончика.

Книжка складається з семи розділів, додатків, висновків та бібліографії. У першому розділі (с. 9-26) розглянута історіографія теми та джерельна база, на якій ґрунтується дослідження. Зокрема, крім опису архівних фондів та основних думок вчених-попередників, А. Груша порушує і питання вживання терміну “книга” щодо книг Литовської метрики. Це пов’язано із методикою ведення документації у XV – на поч. XVI ст. у великокнязівській канцелярії, а також проблемою відповідності книг-копій кінця XVI – початку XVII ст. оригіналам.

Другий розділ книги (“Функції канцелярії”, с. 27-43) присвячений функціям великокнязівської канцелярії. Крім основної функції – “документаційного забезпечення діяльності князя та панів-рад” (с. 27), канцелярія виконувала і інші функції (що були пов’язані із основною): була архівом Метрики ВКЛ, вела книги Метрики, мала певні економічні функції (наприклад, за писарями канцелярії був закріплений збір недоїмок з данин) тощо.

У третьому розділі (с. 44-77) проаналізована структура канцелярії, її апарат, реорганізація 1516-1522/1523 рр. та наслідки цієї реорганізації. Зокрема, автор припускає, що писарська присяга (текст якої знаходиться у ЛМ 224) була введена саме у 1516 році. Також, наслідком реорганізації стала диференціація писарського апарату. Від писарського апарату та загальної структури канцелярії автор переходить до її персонального складу (розділ четвертий, с. 78-82). У цьому розділі досить узагальнено подано аналіз кваліфікаційного рівня, станової належності, походження писарів та дяків.

Найбільшим за обсягом та найцікавішим за змістом (оскільки саме з цього розділу можна майже вживу відчувати роботу канцелярії) є розділ п’ятий (с. 83-116), присвячений особливостям організації роботи та власне веденню справ у канцелярії. У першому підрозділі А. Груша вказує на особливість роботи писарів: вони могли працювати як індивідуально, так і разом. У другому – детально реконструйований рух документа від створення проекту до видачі, із розглядом усіх одинадцятьох етапів цього руху, а також місця, в якому могли готуватися документи. Третій підрозділ п’ятого розділу знов відсилає читача до питання, що порушувалося автором у передмові. Оскільки цей підрозділ називається “Книги Метрики” і присвячений не тільки розвиткові називання (с.92-103), а й складу книг, особливостям ведення та формам збереження книг ЛМ (XV- першої половини XVI ст.). Розділ шостий (с. 117-130) знайомить читача із ознаками вихідних документів канцелярії, а сьомий (с. 131–137) – із компетенцією канцелярії. У додатках подані списки персоналу канцелярії (додаток 1): канцлери (від 1441 до 1546 р.); писарі (після ліквідації поділу канцелярії на руський та латинський відділи (від 1540 до 1553 р.); руські писарі (від 1440 до 1544 р.); латинські писарі (від 1432 до 1535 р.); дяки (від 1448 до 1547 р.). Також у додатках можна знайти таблиці, де вказана участь персоналу канцелярії у посольствах (додаток 2); співвідношення номінування “дяк”–”дворянин” у джерелах (додаток 3); порівняльний ітінерарій великого князя литовського та короля польського й писаря земського для Польщі (додаток 4); регіональне походження писарів та дяків (додаток 5); конфесіональна належність писарів та дяків (додаток 6); графік праці руських та латинських писарів за 1524-1529 роки (додаток 7). Восьмий додаток являє собою ілюстративний матеріал (фотокопії листів, автографів дяків та писарів тощо).

Попри деякі незручності при читанні (наприклад, посилення у квадратних дужках у тексті на прикінцевий список літератури), книга є назвичайно цікавою, з огляду на цілісність картини роботи канцелярії ВКЛ, і корисною з точки зору довідникового використання.

К.К.

Зимин А.А. *Слово о полку Игореве*. СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. 516 с.

Ця книжка своєю драматичною долею заслужила на більш докладне і вдумливе обговорення, ніж те, яке дозволяє обсяг короткого огляду. Не має сумніву, що такого роду роздуми – не стільки над змістом книжки, скільки над її роллю в долі автора й гуманітарної науки 60-70-х рр. ХХ ст. – ще з'являться. У міжчассі варто бодай відзначити факт виходу у світ. Публікації цієї книжки очікували давно. Протягом 1970-1980-х рр. вона була предметом «усної історії», про її зміст судили зі слів присутніх на закритому обговоренні 1963 р. Надруковану тоді на ротапринті в кількості 100 нумерованих екземплярів книгу було роздано учасникам обговорення з вимогою здати примірники після дискусії. Опубліковані О.О. Зиміним статті лише частково компенсували інтерес і далеко не вичерпували змісту дослідження. Книжка Зиміна виявилася чи не єдиною в радянській історіографії, свідомо написаною «у стіл». В її публікації багато хто вбачав спокутування колективної провини за не цілком академічний присмак дискусії 1963 р. Та навіть у перебудовні часи масової публікації «шухлядної» літератури вона не побачила світ.

Утім, нині видана книга – далеко не та, про яку ходили легенди. Автор продовжував трудитися над нею протягом уього життя, уточнюючи й поглиблюючи аргументацію, реагуючи на нові дослідження. Обсяг виданого тому перевищив варіант 1963 р. майже вдвічі. Тепер можна об'єктивно оцінити якість аргументів Зиміна та його опонентів. Як відомо, О.О. Зимін вважав, що «Слово» було написане в кінці ХVІІІ ст., а на роль автора пропонував архимандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського. Уже очевидно, що в другому пункті дослідник, швидше за все, помилявся. Чи помилився він в першому, покаже час.

П.П.

Именослов. Историческая семантика имени. Вып. 2. Сост. Ф.Б. Успенский. М.: Индрик, 2007. 496 с.

Другий випуск «Іменослова» (перший побачив світ у 2003 р.) продовжує публікацію ономастичних студій, присвячених історичній семантиці імені. Тут зібрано праці спеціалістів з різноманітних областей гуманітарного знання, які цікавляться роллю імені в культурній традиції, переважно доби середньовіччя, але також і античності й нового часу. Дослідників середньовічної Східної Європи зацікавлять, в першу чергу, статті Хр. Раффенспергера (Chr. Raffensperger) “Rusian Influence on European Onomastic Traditions” (с. 116-134) з оглядом руського впливу на ономастику європейських правлячих династій (Франції, англосаксонської Англії, Угорщини та Данії), але також начерком іноземної ономастики на Русі; А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського «Между прозвищем и панегириком: к изучению русско-варяжского формульного фонда» (с. 135-188), в якій досліджуються стійкі риторичні конструкції, що вихваляли чи характеризували правителя, та прізвиська, під якими стали відомі ці правителі; Френсіса Батлера (F. Butler) “The House of Rogvolod” (с. 189-204) та Анджея Поппэ «Гертруда-Олисава, руськая княгиня: Пересмотр биографических данных» (с. 205-229) з детальною реконструкцією біографії дружини Ізяслава Ярославича Гертруди. Утім, зміст збірника значно багатший. Читач знайде тут, наприклад, статтю про хрещення язичницьким іменем в ранньому середньовіччі, дослідження про побутування імені в сучасній міській культурі, етюд про походження і зміст імені Езопа.

П.П.

Коновалова И.Г. *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий.* М.: Восточная литература, 2006. 328 с. [Древнейшие источники по истории Восточной Европы]

Книга І.Г. Коновалової являє собою черговий том започаткованої тридцять років тому і тепер уже знаменитої серії «Древнейшие источники по истории Восточной Европы». Книга має звичну для видань серії структуру і складається із великої передмови, видання тексту, його перекладу та докладних коментарів.

Абу ‘Абдаллах Мухамад ібн Мухамад ібн ‘Абдаллах ібн Ідріс ал-Хаммуді ал-Хасані (відомий в літературі як Ал-Ідрісі) належав до знатного роду Алідів-Ідрісидів, що виводив своє походження від Пророка. Предки і родичі Ал-Ідрісі правили, на півдні Іспанії, але у 1057 р. родина переселилася у Сеуту, де й народився 1100 р. Ал-Ідрісі. Він здобув освіту в Кордові, близько

1138 р. опинився в Палермо при дворі норманського короля Рожера II, де й створив свою головну працю – географічний трактат «Нузхат ал-муштак фі іхтірак ал-афак» («Відрада того, хто палко бажає перетнути світ»), також відомий під назвою «Кітаб Руджжар» («Книга Рожера») за іменем короля-мецената. Саме королю приписується ініціатива створення трактату, який бажав мати докладну карту й опис Ойкумени. З цією метою Ал-Ідрісі протягом п'ятнадцяти років збирав матеріали, що лягли в основу його книги. Високе придворне становище Ал-Ідрісі, а також особиста зацікавленість в проекті Рожера забезпечили праці безпрецедентну інформованість. Книга Ал-Ідрісі була «додатком» до вигравіюваної на срібному диску карти. На жаль, диск загинув. До наших днів дійшла описова частина твору й належні до неї карти окремих частин Ойкумени.

Відомості арабських географів, серед них і Ал-Ідрісі, віддавна оцінені в нашій науці як джерела першорядної ваги. Між тим, користуватися ними без керівництва компетентного сходознавця часто виявляється небезпечно, а то й неможливо. Видання «східноєвропейських» частин труда Ал-Ідрісі стане таким незамінним керівництвом для істориків Східної Європи й Русі.

О.Т.

Максимович К.А. *Законъ соудный людъмъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. М.: Дрвлекхранилище, 2004. 240 с.

Закон судний людем є найдавнішою юридичною пам'яткою слов'янською мовою і вважається одним із найдавніших слов'янських текстів взагалі. Історія вивчення пам'ятки нараховує майже двісті років та може похвалитися іменами видатних філологів і дослідників права. Видання текстів (короткої та поширеної редакцій) було здійснено досить давно, ще 1961 р. Л.В. Міловим та М.М. Тихомировим. Систематичне дослідження пам'ятка здобуває лише зараз. Монографія К.О. Максимовича є трудом філолога, який цікавиться перш за все такими проблемами, як текстологія, перекладацька техніка, атрибуція та датування тексту на підставі мовних даних, побутування тексту у слов'янському мовному середовищі. Утім, для істориків Русі книжка виявиться не без користі через те, що суттєва її частина присвячена долі *Закону судного людем* у давньоруських пам'ятках.

Перша глава книжки переглядає існуючі в літературі версії походження пам'ятки: болгарську, моравську та паннонську, македонську, а також оглядає висловлені гіпотези щодо авторства перекладу. Друга глава присвячена початковій, т.зв. Короткій редакції ЗСЛ, її композиції, «юридичному характерові», відбитті у ній візантійських юридичних норм. У питанні про

авторство К.О. Максимович заперечує можливість перекладу св. Константинем Філософом і приписує переклад його брату св. Мефодію, чим визначається й датування. Третя глава книжки присвячена побуту ЗСЛ у слов'ян, у тому числі й давньоруській рецепції. Найдавнішими східнослов'янськими списками Короткої редакції є Новгородська Синодальна Кормча (1280-ті рр.) та Устюжська Кормча (XIII–XIV ст.). Утім, автор наполягає на значно ранішому проникненні пам'ятки і пропонує датування появи її за допомогою аналізу слова «къметь» (вжите в ЗСЛ в значенні «знатний воїн, дружинник»), і вважає, що саме звідси воно було запозичене в книжну мову Русі (напр., в статті 1075 р. ПВЛ). Отже, появу списків ЗСЛ треба датувати «не пізніше другої половини XI ст.». Четверта глава книжки досліджує мовні риси ЗСЛ. Нарешті, п'ята глава (на жаль для історика Русі, надто стисла, с. 122–124) оглядає використання ЗСЛ у давньоруських пам'ятках. Автор відзначає запозичення із ЗСЛ в Уставі Ярослава «О церковних судах», уставі Володимира, церковному уставі Всеволода та Короткій редакції Правди Руської.

Додатком до книжки («Устюжская кормчая книга XIII–XV вв.: источники и состав») є докладний опис Устюжської кормчої книги із вказанням її джерел та їх видань.

О.Т.

Мосенкис Ю.Л. *Поэтическая реконструкция «Слова о плъку Игоревѣ» и летописная поэзия. Мифология и шаманизм. Новые параллели. Темные места. Предварительное сообщение.* Авторский перевод с украинского. К.: Изд. дом А+С, 2006. 224 с.

Словесність, тобто індустрія тлумачення «Слова о полку Ігоревім», процвітала в радянські часи. У ній химерно переплелися найрізноманітніші прикмети часу: для багатьох вона була способом проявити дозволена міру патріотизму без втрати обличчя, для інших – способом вільнодумствування «в рамках режиму», ще для когось – формою практикувати м'який націоналізм, здебільшого російський. *Словесність* заохочувалася властями: академічними позиціями, публікуванням книжок, а для обранних – навіть званням Героя соціалістичної праці. Чутлива до вельможної ласки радянська інтелігенція вловлювала непромовлені бажання «предержавних». *Словесність* стала наслідком негласного договору між режимом і гуманітарною інтелігенцією, наукою специфічно *нашою*, респектабельною для зовнішнього вжитку й безпечною ідеологічно всередині. Конформізм *словесності* не в останню чергу проявлявся в очікуваному педалюванні «фольклорних» тем, народно-обрядового оточення «поєми», «усних» витоків її поезики та, зрозуміло,

«нехристиянських», «язичницьких» мотивів. Це забезпечувало «Слову» статус істинно-народного шедевру, а безплатним додатком виявлявся доказ автентичності.

Зник режим, а разом з ним і науковий істеблішмент довкола «Слова». Швидко з'ясувалося, що полишена саме на себе наука здебільшого вичерпала свій інтерес до «Слова» (крім специфічної теми підробності) і тим більше до «народно-поетичних» студій над шедевром. Потік *словесності* пересох. Утім, відомо, що у провінціях носять позаторішні моди столиць. Книга київського автора Мосенкіса справляє враження дежавю. Перший розділ «авторського перекладу з української» трактує «Параллели» – зрозуміло, билинні, фольклорні й епічні. Другий («Реконструкції») пропонує нотатки до так званих «темних місць», а також і реконструкцію початкової ритміки «Слова» як типологічно близької до «усної», «билинної», «пісенної», «фольклорної» поезії. Автор, щоправда, з розгону ритмізує все – від текстів Іпатіївського літопису до фрагментів «Історії Російської» Татіщева.

Даремно тільки книжку названо «Предварительным сообщением». Все це коло ідей і сюжетів доволі заялжених. Сподіваними виявляються й «висновки» («“Проблема” подлинности “Слова”»): «фольклорність» Слова є його найкращим сертифікатом.

П.П.

Средневековая Русь. Вып. 6. К 75-летию академика Л.В. Милова. Отв. редактор А.А. Горский. М.: Индрик, 2006. 408 с.

Черговий, шостий, випуск збірника «Средневековая Русь» присвячено 75-літньому ювілею Л.В. Мілова і відкривається статтею А.А. Горського, де стисло окреслено науковий доробок ювіляра. Очевидно, із цією обставиною пов'язане і суттєве збільшення обсягу збірника. Він містить статті із широкого кола проблем з історії Русі IX – XV ст. Деякі з них порушують нові проблеми, деякі повертаються до звичних тем нашої історіографії, не шокуючи читача неочікуваністю відповідей. Стаття І.Г. Коновалової «Путь купцов-русов на Восток» являє собою детальний аналіз двох фрагментів східних авторів (Ібн-Хордадбега та Ібн-ал-Факіха) про торговельні шляхи руських (слов'янських) купців. Перший із них автор датує часом не пізніше 840-х рр.; загальний же висновок полягає в тому, що східні автори знали два напрямки торгівлі руських купців IX – початку X ст. – до візантійських володінь в Криму та (значно краще) до Близького Сходу (Багдада та Рея). Б.М. Флоря («“Сотни” и «купцы» в Новгороде XII – XIII вв.») досліджує соціальну термінологію новгородських джерел і доходить висновку, що всупереч поширеній думці, під «купцями» Новгородський літопис розуміє *усіх* жителів Новгорода; вони

організовані в сотенну структуру і конкурують із контрольованою боярами кончанською організацією міста. Міркування автора, здається, переконливі, але питання, як так сталося, що на *все* населення міста було перенесено назву лише однієї *професійної* групи, залишається загадковим і не порушується автором. Наведені у статті приклади тривання формули «огнищани, гридь та купці» аж до 1230-х рр. змушують замислитись, чи не маємо тут справу із літописним кліше і, отже, чи походження переліку не літературне. Дві праці збірника присвячено дослідженню літописання. Т.В. Гімон («Новгородское летописание первой четверти XIII в.: хронология и процесс пополнения летописи») уточнює хронологію записів новгородського літописання поч. XIII ст. і на цій підставі пропонує новий погляд на процес формування цього сегмента літопису. М.Ф. Котляр («Галицко-Вольнский свод: летопись или собрание повестей?») побудував свою статтю як полеміку із неназваними опонентами підтримуваного автором погляду, ніби Галицько-Волинський літопис формувався як набір коротких «повістей» (в середину яких вставлено ще менші «повісті»), періодично об'єднуваних у більші зібрання. Погляди автора (сформовані на початку 1990-х рр.) добре відомі завдяки серії опублікованих праць на цю тему. Їх загальному сприйняттю серед дослідників, здається, на заваді стоїть відсутність відповідей на декілька основоположних питань: які літературні витоки подібного жанру? як можна уявити побутування короткої повісті поза літописом (як окремий аркуш? як нестандартний зошит? як приписки на незаповнених аркушах книжок? на внутрішніх кришках оправи?); до якого роду кодексів могли б приписувати подібні тексти? і, нарешті, як можливо було б зібрати разом подібні фрагменти, розкидані по книжках, аркушах, зошитах і уривках пергаменту? Стаття А.А. Горського («Гибель Михаила Черниговского в контексте первых контактов русских князей с Ордой») заново переглядає відомі обставини загибелі князя у контексті контактів руських князів з монголами. Натомість стаття А.А. Турилова («К биографии и генеалогии Михаила Клопского») містить новий здогад щодо ідентифікації одного з найзагадковіших руських святих – Михайла Клопського, – котрого автор пропонує вважати сином Андрія Дмитровича можайського, онуком Дмитрія Івановича. Збірник також містить статті: А.В. Лаушкин «К вопросу о развитии этнического самосознания древнерусской народности («хрестеяни» и «хрестьяньскыи» в памятниках летописания XI – XIII вв.»); В.А. Кучкин «Договор великого князя Василия Дмитриевича с братом звенигородско-галицким князем Юрием Дмитриевичем»; А.С. Усачев «Источники Степенной книги по истории домонгольской Руси»; а також дві розлогі рецензії: О.В. Назаренка на новітню працю Готфріда Шрамма та тандему П.В. Лукіна й П.С. Стефановича на книгу М.Б. Свердлова.

О.Т.

Средневековая Русь. Отв. редактор А.А. Горский. Вып. 7. М.: Индрик, 2007. 360 с.

Сьомий випуск збірника відкривається статтею І.Г. Коновалової «Вхождение Руси в систему политических отношений Хазарии, Халифата и Византии (IX в.)», яка трактує важливі аспекти початкової історії Русі та її місце в політиці, розіграваній між великими державами регіону. Наступна стаття П.В. Лукіна («Зачем Изяслав Ярославич «възгна торгъ на гору»? К вопросу о месте проведения вечевых собраний в средневековом Киеве») (с. 31–55) присвячена, як йому здається, загадковому повідомленню літопису під 1069 р. про перенесення Ізяславом Ярославичем «торгу» на «Гору». Медитаціям над цим повідомленням, можливості тлумачення якого, за власним зізнанням автора, вичерпані «поколіннями дослідників», присвячено наступні 25 сторінок. Керуючись підказками Яцека Банашкевича, автор залучає до дискусії свіжий матеріал про народні збори в балтійських містах саме на ринковій площі, а цю останню розглядає як єдиний «санкціонований простір» для народних зборів (варто було б замислитись, скільки взагалі «просторів», крім ринку, могло існувати в середньовічному місті). У підсумку автор трактує перенесення торгу («рыночной площади», sic!) на Гору як спосіб ліквідувати можливість для народних зборів, тобто вирішує свою «загадку» достоту так, як, скажімо, П.П. Толочко у праці 1983 р. Стаття С.М. Азбелева, як можна було б судити із назви («Походы русских князей на Херсонес в былинной интерпретации»), має бути присвячена фольклорним відображенням історичних подій; насправді ж автор займається тепер уже майже безнадійною справою – доказом вірогідності «татіщевських повідомлень», зокрема про похід Володимира Всеволодовича Мономаха на візантійський Корсунь чи то 1076, чи 1074, чи 1073 р. Велика і докладна (с. 71–119) стаття О.В. Назаренка «Владимир Мономах и Вельфы в конце XI в.» присвячена дослідженню зв'язків і взаємин між представниками руського князівського дому і гвельфами на широкому тлі європейської політики XI–XII ст.

Ще більшою за обсягом (с. 120–220) виявляється стаття П.С. Стефановича «Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжествах до конца XII в.». Ця тема, принаймні в українській історіографії, не сходить зі сторінок вчених праць, та й у російській науці має поважну традицію. Дослідження (судячи з обсягу) задумувалося як монографічне, але з якихось причин «не дотягнуло» до повноцінної книжки. Важко зрозуміти необхідність звернення до теми саме в такому форматі. Сам автор жодним чином не обґрунтовує і не пояснює власних зацікавлень новою для себе ділянкою історії, та й читачеві важко відшукати в тексті зрозумілі мотиви: окремі цікаві спостереження й принагідна критика поглядів попередників, ясна річ,

не виправдовують затрачений труд, і в будь-якому разі умістилися б у значно скромніше закроеній розвідці. Годі було б шукати й висновків, співставимих із обсягом праці. Ті, наприклад, що стосуються Галича (найбільшої глави дослідження), побудовані як цілковита згода із роботами М. Дашкевича та М. Грушевського: «мы готовы присоединиться к мнению Н.П. Дашкевича» (с. 218), «мы согласны с Н.П. Дашкевичем» (с. 219), «опять оказывается прав Н.П. Дашкевич, а за ним и М.С. Грушевский» (с. 220). Отож і виходить, що єдина виразна спонука для написання роботи висловлена в подяці *Gerda Henkel Stiftung*. «Галицьку» тему в збірнику продовжує стаття О.П. Толочка «Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого?», в якій автор намагається довести, ніби Данило був молодшим з двох Романовичів; попри апеляцію автора до прямого повідомлення літопису, навряд, щоб цей погляд знайшов прихильників серед дослідників Галицько-Волинської Русі.

У збірнику також вміщено статті С.З. Чернова «Микрорегиональные исследования исторических территорий средневековой Руси: Новые возможности, проблемы, перспективы»; В.А. Кучкіна «Последний договор Дмитрия Донского»; О.Л. Конявської «Суд над тверским епископом Евфимием и поставление на епископскую кафедру Арсения»; а також дві рецензії. А.А. Горський подає короткий і, загалом, позитивний огляд видання: В.И. Матузова, Е.Л. Назарова. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии (М., 2002). Натомість М.Ф. Котляр під прустівським заголовком «В тоске по утраченному времени» друкує різку критику першого тому відновленої серії «Сборник Русского исторического общества» (М., 2003), де зібрано колекцію праць прихильників новітнього «антинорманізму».

П.П.

Творения митрополита Никифора. Подг. изд. С.М. Полянского. М.: Наука, 2006. 501 с. [Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси]

Твори митрополита Никифора відомі в нашій науці ось уже майже двісті років. Вперше їх опублікував К.Ф. Калайдович 1815 («Послання про піст») та 1821 р. («Послання Володимиру Мономаху про латин»). Децю пізніше митрополит Макарій (Булгаков) опублікував «Поучення на неділю Сиропустну». З тих пір дослідникам доводилося користуватися цими бібліографічними раритетами, або ж не менш рідкісним виданням «Послання про піст» А. Делькера. Останніми роками побачило світ декілька публікацій окремих творів митрополита Никифора, але зібрання під однією обкладинкою усього написаного митрополитом (і приписуваного

Никифору), здається, з'являється вперше. У цьому безумовне значення нишнього видання. Воно включає видання текстів, їх переклад російською мовою, а також коментар.

Видання відкривається докладним вступом С.М. Полянського (с. 7–86), де подано біографічні відомості про Никифора; названо рукописи, в яких збереглися його твори; охарактеризовано досвід вивчення спадку Никифора; а також запропоновано начерк «філософсько-богословських ідей» митрополита.

«Текстова» частина містить: *Послання до Володимира Мономаха про ніст*; *Послання до Володимира Мономаха про віру латинську*; *Послання до Ярослава князя Муромського про віру латинську*; *Послання до невідомого князя*; *Поучення на неділю Сиропустну* (підготовка текстів В.В. Мількова та С.В. Мількової; переклади С.М. Полянського; коментарі В.В. Мількова та С.М. Полянського).

В усіх випадках публікуються тексти конкретних рукописів, здається, досить ретельно (хоча побіжний перегляд виявляє, приміром, деякі похибки у розбивці тексту на слова, пор.: прѡ тн / внѣ (с. 99)). Відсутність текстологічного апарату компенсується частково за рахунок факсимільного відтворення інших, не взятих до уваги при публікації, рукописів (с. 199–294).

Видання споряджене додатками, доцільність деяких з них доволі сумнівна. Першим додатком є російська републікація видання А. Делькером *Послання до Володимира Мономаха про ніст*; супроводжене дослідженням М.Ю. Неборського «Митрополит Никифор и антилатинская полемика» (с. 297–339). Два інші додатки пов'язані не з Никифором, але одним з адресатів його послань – Володимиром Мономахом. Отже, знаходимо текст *Повчання Мономаха* (з передмовою та коментарями) (с. 340–452). І вже зовсім незрозумілим є відтворення у виданні частини Поширеної редакції *Правди Руської*, приписуваної авторству Мономаха – т. зв. *Уставу* Володимира Всеволодовича (передмова, текст, переклад, коментар, с. 453–495). Завершується видання відтворенням двох відомих печаток митрополита Никифора (за виданням В.Л. Яніна).

О.Т.